

STANISŁAW BOROWSKI

PERSPEKTYWY BADAN DEMOGRAFICZNYCH W POLSCE

1. Rok Nauki Polskiej — 1973, stał się okazją do podsumowań osiągnięć i wyznaczania perspektyw rozwoju poszczególnych dyscyplin naukowych oraz ich zespołów. Zamierzamy dokonać tego w zarysie w odniesieniu do demografii. Jeszcze w pierwszej połowie bieżącego stulecia w Polsce i w większości krajów badania demograficzne i nauczanie demografii było przeważnie realizowane w ramach od dawna istniejących dyscyplin, jak: statystyka, ekonomia polityczna, socjologia, historia. Wyodrębnienie się demografii przypada na lata po drugiej wojnie światowej. W Polsce powstały pierwsze katedry demografii, a w wielu krajach także potężne instytuty badawcze i departamenty studiów demograficznych.

Współczesna demografia jest nauką o prawidłowościach i prawach rozwoju zbiorowości ludzkich, które bada głównie z pomocą metod ilościowych. Mimo wyodrębnienia się ze względu na przedmiot badania należący do różnorodnych dyscyplin, z powodu metod wspólnych wielu dyscyplinom oraz z racji różnego przeznaczenia wyników badań — demografia zachowała charakter międzydyscyplinarny¹.

Szereg faktów zadecydowało o szybkim rozwoju demografii w Polsce Ludowej. Ograniczymy się tutaj do wymienienia takich, jak: ogromne straty ludnościowe spowodowane przez wojnę i nieznane w historii naszego narodu przemieszczenia ludności, falowanie ruchu naturalnego od wyżu do niżu oraz niebywały zasięg stosowania metod i środków antynatalistycznych, objęcie planowaniem całokształtu rozboju społeczeństwa oraz światowy postęp w naukach demograficznych.

W następstwie tych faktów podczas minionych trzydziestu lat można zanotować osiągnięcia demografów polskich w wielu dziedzinach badań. W ramach studiów diagnostycznych poczyniono znaczne postępy w identyfikacji czynników demograficznych, socjologicznych, kulturalnych, społeczno-ekonomicznych i innych — płodności i dzietności rodzin, co ma kapitalne 'znaczenie teoretyczne, a także pragmatyczne w polityce lud-

¹ Świadczą o tym poglądy czołowego teoretyka demografii na łamach *Population* oraz jego podstawowe dzieło: A. Sauvry, *Théorie generale de la population*, vol. I i II, Paris 1963 i 1966.

nościowej². Zastosowane w tych badaniach metody, zwłaszcza analizy czynnikowej oraz metody budowy funkcji biometrycznych do nowoczesnych tablic trwania życia, częstości małżeństw i płodności dały początek polskiej demometrii³. Współzależnie z rozwojem funkcji biometrycznych powstawała metodologia i praktyka budowy prognoz demograficznych⁴, które stanowią osnowę prognoz gospodarczych, społecznych i kulturalnych. Zwiększająca się proporcja ludzi starych w naszym społeczeństwie stała się czynnikiem genetycznym i motorycznym rozwoju gerodemografii⁵. Powojenna rewizja dziejów narodowych, przyznanie w nich prymatu procesom społeczno-gospodarczym oraz nowe możliwości wykorzystywania źródeł masowych stały się okolicznościami sprzyjającymi rozwinięciu się ze stanu embrionalnego demografii historycznej i paleodemografii⁶. Tak więc do momentu II Kongresu Nauki Polskiej, z jednolitej na początku demografii, wyrosły lub rozwinęły się między innymi takie gałęzie tej dyscypliny, jak: analiza demograficzna, demometria, prognostyka i polityka demograficzna, gerodemografia, demografia historyczna i paleodemografia⁷.

2. Rok Nauki Polskiej należy do początkowych lat rewolucji naukowo-technicznej. Jej symptomy są już widoczne w nauce i technice, w życiu gospodarczym i społecznym, a także w rozwoju demograficznym.

² Informacje o wynikach badań zawierają materiały z konferencji poświęconej współczesnym problemom polityki ludnościowej, która odbyła się w Jadwisinie w 1972 r. Między innymi: M. Klimczyk, „Przynależność do grup społeczno-zawodowych a dzietność biologiczna kobiet w Polsce”; S. Borowski, „Model rodziny w Polsce w świetle kształtujących ją czynników”; E. Szabady, „Gospodarka a ludność”; E. Valkovics, „Niektóre metodologiczne aspekty określenia celów polityki ludnościowej”.

³ L. Bolesławski, *Budowa tablic trwania życia. Teoria i praktyka*, Warszawa 1973. Tego typu badania prowadzi się na szerszą skalę w Departamencie Statystyki Ludnościowej i Badań Demograficznych GUS.

⁴ Seria prac GUS, Prognozy demograficzne, nr 1-7. *Prognozy rozwoju demograficznego Polski, Polska 2000*, 1971, tom 3. Na szczególną uwagę zasługują w tym tomie prognozy: K. Dzienia, *Modele prognoz demograficznych dla Polski do 2040 roku*, ibidem, s. 51 - 145. Zob. też S. Waszak, *Prognoza ludnościowa miasta Poznania do 1980*, Kronika m. Poznania 1960, s. 25 - 67. Tenże, *Sytuacja demograficzna woj. poznańskiego*, Poznań 1961.

⁵ Podstawowe znaczenie ma praca: E. Rosset, *Proces starzenia się ludności*, Warszawa 1958.

⁶ Godne uwagi są tutaj prace opublikowane w serii *Przeszłość Demograficzna Polski*, tom 1-6, Warszawa 1967-1973. Z polskiej paleodemografii na podkreślenie zasługują prace: S. Kurnatowski, *Le développement du peuplement de la partie ouest de la Grande Pologne et son aspect économique durant le haut Moyen Age*. *Studia Historiae Oeconomicae*, Poznań 1973, vol. 7, s. 39-57; E. Promińska, *Investigations on the Population of Muslim Alexandria*, Warszawa 1972.

⁷ Częściowy przegląd dorobku polskiej demografii zawierają zeszyty 1-34 *Studiów Demograficznych*, Organu Komitetu Nauk Demograficznych PAN oraz opracowanie: E. Rosset, *Demografia polska w służbie postępu społecznego 1946 - 1971*, Warszawa 1973.

Praca naukowa stała się z działalności elitarnej procesem masowym. Pojęcie nauki ograniczane dawniej do odkrywania nowych prawd, ustalania nowych metod badań oraz opracowywania nowych syntez; rozszerzyło się o nowy rodzaj działalności: nowe zastosowania odkrytych prawd i metod. Ten aplikacyjny wariant działalności naukowej pozyskał najwięcej reprezentantów oraz stał się ogniwem łączącym naukę i technikę. Masowy charakter badań nad nowymi zastosowaniami, szybkość ich przekazywania do techniki oraz wdrażania do procesów technologicznych spowodowały w nauce, technice produkcji i całej gospodarce szybkie zmiany nazwane rewolucją naukowo-techniczną.

Konsekwencją tej rewolucji są głębokie przemiany w strukturze społeczeństwa według wykształcenia, dochodów i uwarstwienia. Tak na przykład powojenne społeczeństwo polskie robotników, chłopów i inteligentów przemienia się w społeczeństwo techników, inżynierów i naukowców. Rewolucja naukowo-techniczna znalazła także swoje odbicie w procesach demograficznych. W reprodukcji ludności skutki rewolucji są odczuwalne we wszystkich procesach cząstkowych.

Homogeniczność zawieranych małżeństw maleje ze względu na stan cywilny, pochodzenie społeczne, miejsce zamieszkania, zawód i stosunek do religii, wzrasta natomiast jednorodność par małżeńskich ze względu na wiek i poziom wykształcenia nupturientów. Więzy małżeńskie stały się mniej trwałe, w następstwie czego rośnie odsetek powtórnych związków małżeńskich⁸.

Upowszechniają się metody i środki regulacji urodzeń, a ich stosowanie pociąga za sobą spadek płodności⁹. Pierwsze wyniki badań w zakresie determinowania płci noworodka wróżą rychłe przeniknięcie odpowiednich metod do procesów prokreacyjnych. Regulacja urodzeń i płci noworodka stwarza potrzebę masowego kształcenia ludności i odpowiedniej polityki demograficznej, aby nowe umiejętności były wykorzystywane dla dobra osób, rodzin i całego społeczeństwa.

Przedłuża się życie ludzkie, w konsekwencji czego, a także spadku płodności, wzrasta odsetek ludzi starych oraz ich proporcja w przeliczeniu na zawodowo czynnych. Wydłuża się także proces przygotowania do zawodu, co pociąga za sobą wzrost liczby ludności przedprodukcyjnej w relacji do produkcyjnej¹⁰. Te zmiany w obciążeniu osób zawodowo czynnych stwarzają konieczność szybkiego podnoszenia ich wydajności pracy.

Obok przedłużania się życia rośnie jego zagrożenie ze strony środo-

⁸ Wynika to częściowo z publikacji GUS: Rocznik Demograficzny 1945-1966, 1967-1968, 1971 i 1972 Warszawa 1968, 1969, 1971, 1972; z badań ankietowych Zakładu Statystyki Ekonomicznej i Demografii WSE w Poznaniu oraz „Stan i perspektywy dzietności rodzin I i II” (Ankieta rodzinna 1972), Warszawa 1973, GUS.

⁹ Tenże.

¹⁰ Rocznik Demograficzny, op. cit. E. Rosset, *Proces starzenia się*, op. cit.

wiska geograficznego. Groźbę tę stanowią zatrucie powietrza i wód, zwiększanie się promieniowania i hałasu, obumieranie przyjaznej człowiekowi fauny i flory¹¹. Środowisko społeczne w wielu aspektach staje się lepsze, ale w sferze umiejętności współżycia w takim zespole, jak rodzina, zakład pracy, osiedle, pozostaje w tyle poza postępem w dziedzinie kultury materialnej. Kształtują się nowe proporcje: dzieci, kształcącej się młodzieży, ludności produkcyjnej i ludzi starych — nieprodukcyjnych. Powstaje problem nowych ról tych ludzi dziś i jutro.

Ulega wreszcie przeobrażeniom struktura ludności według wykształcenia, kwalifikacji, zawodu, pozycji społecznej, stosunku do środków produkcji¹² oraz rodzaju konsumowanych dóbr i usług. Wszystkie te przeobrażenia stwarzają problemy demograficzne wymagające zbadania istoty ich rzeczy, wyznaczenia optimów rozwojowych oraz znalezienia celów i środków polityki ludnościowej, aby się do tych optimów przybliżyć.

3. Problemy demograficzne, wymagające rozwiązania w bliższej lub dalszej przyszłości trzeba najpierw podzielić na rozpoznane i jeszcze nie rozpoznane. Problemy rozpoznane to pytania, które potrafimy dziś sformułować oraz ocenić czy odpowiedź na nie wymaga badania naukowego. Problemy nie rozpoznane nie mogą być jeszcze sformułowane w postaci pytań lub nie jest jeszcze możliwa koncepcja badania naukowego, w wyniku którego można by uzyskać odpowiedź. Problemy nie rozpoznane należą do dalszej przyszłości bądź należy oczekiwać ich sformułowania w następstwie późniejszych etapów rozwoju demograficznego, bądź w następstwie rozwiązania w części lub całości problemów rozpoznanych.

Problemy rozpoznane możemy podzielić na retrospektywne, aktualne i prospektywne lub według zbliżonego kryterium, na problemy diagnostyczne, obejmujące retrospektywne i aktualne oraz prognostyczne, adekwatne prospektywnym. Problemy retrospektywne dotyczą przeszłych procesów demograficznych, ich rozwiązania służą bądź kompleksowemu poznaniu dziejów społeczeństwa, bądź są potrzebne do rozwiązania problemów aktualnych i prospektywnych. Rozwiązania problemów aktualnych mają znaczenie teoretyczne i praktyczne oraz służą jako podstawa wyjściowa w rozwiązywaniu, problemów prospektywnych, które natomiast mają na ogół postać prognoz. Ich rozwiązanie polega na tym, że na podstawie zjawisk i procesów pewnych lub bardziej prawdopodobnych przewidujemy zjawiska i procesy prawdopodobne:

¹¹ Por. *Zadania nauki w dziedzinie racjonalnego kształtowania środowiska człowieka. Materiały kongresowe*, Warszawa 1973.

¹² Spis kadrowy 1958, 1964, 1968. GUS. Kwalifikacje kadr 1958 - 1968, Warszawa 1969, GUS. Biuletyn Statystyczny 1964, nr 23, GUS, Struktura demograficzna i zawodowa ludności, Warszawa 1972, GUS.

Problemy, które należy rozwiązać można klasyfikować według stopnia ważności. Najwyższą rangą w nauce polskiej noszą miano węzłowych. Miano to zyskują w toku ocen ekspertów na różnych szczeblach organizacji nauki, należących do różnych pokrewnych dyscyplin. W stadium przygotowawczym do badań znajduje się jeden kilkudziesięciotematowy węzłowy problem demograficzny¹³, a ponadto kilkanaście innych tematów demograficznych weszło do programu badań innych problemów węzłowych. Taki oraz wiele problemów niższej rangi wymaga rozwiązania w ramach współpracy interdyscyplinarnej. W rachubę wchodzi tu partnerstwo takich dyscyplin, jak nauki ekonomiczne, socjologiczne, biologiczne, geograficzne, prawne oraz matematyczno-statystyczne.

Zdajemy sobie sprawę z trudności przewidywania przyszłych problemów naukowych, etapów ich badań oraz wyników. Przedmiot predykcji bowiem jest niewymierny. Przyszłe etapy badań oraz wyniki etapowe i końcowe z wielką trudnością mogą być zdefiniowane, to zaś uniemożliwia wyliczenie jakichkolwiek prawdopodobieństw osiągnięcia tych etapów i wyników, dlatego przewidywane problemy, etapy badań i ich wyniki utożsamiamy z problemami i etapami postulowanymi.

Szereg przesłanek umożliwiło sformułowanie tych postulatów, ograniczymy się więc do ich wyszczególnienia. W rachubę wchodzi problemy wynikające z aktualnego stanu demografii i z potrzeb społecznych. Ważną przesłankę prognozy etapów badań stanowi historia rozwoju badań demograficznych w Polsce¹⁴. Informacji o tendencjach i etapach badań w charakterze przesłanek do prognozy dostarczają również kraje przodujące w dziedzinie demografii. Orientację co do przyszłych problemów i etapów badań umożliwiają takie przodujące w demografii kraje socjalistyczne, jak Węgry, ZSRR, i Czechosłowacja, a z kapitalistycznych: Francja, USA, Szwecja¹⁵. Rozwój badań demograficznych w kraju i za granicą pozwala wnioskować o prawidłowościach rozwoju, które można ekstrapolować w przyszłość.

Punktami zwrotnymi dla znanych tendencji są nowe problemy i tematy, wyniki rozwiązywanych problemów oraz nowe metody i aparatu-

¹³ Sekcja XV nauk ekonomicznych, demograficznych, statystycznych oraz organizacji i zarządzania. *Materiały kongresowe*, Warszawa 1973. S. Borowski, *Prognoza rozwoju badań demograficznych w Polsce do 1985 r.*, w: *Prognozy rozwoju nauk społecznych*, Warszawa 1973, s. 111 - 126.

¹⁴ E. Rosset, *Stan obecny i perspektywy rozwoju nauk demograficznych w Polsce*, *Studia Demograficzne* 1967, z. 13, s. 3 - 40. Tenże, *Demografia w służbie postępu społecznego 1946 - 1970*, op. cit. A. Szczypiorski, *Demografia historyczna w 25-lecie PRL*, w: *Przeszłość Demograficzna Polski*, t. V, Warszawa 1972, s. 3-14.

¹⁵ Informacje o rozwoju demografii w tych krajach można czerpać z czasopism: *Demografia* — dla Węgier. *Demografie*, *Demosta* i *Zprawy Statni Popultačni Komise* dla Czechosłowacji; *Population* i *Annales de Démographie Historique* — dla Francji; *Demography* i *Journal of the American Statistical Association* — dla USA; *Statistik Tidskrift* — dla Szwecji. Syntetyczny pogląd o stanie i rozwoju demografii w ZSRR daje pr. zbiór. pt. *Problemy demograficeskoj statistiki*, Moskwa 1966.

tura stojące do dyspozycji badaczy. Tak ma się właśnie rzecz z niektórymi tematami należącymi do wspomnianego problemu węzłowego. Nowe maszyny liczące, a zwłaszcza nowe typy maszyn elektronicznych, spowodują niewątpliwie punkty zwrotne w dotychczasowych tendencjach rozwojowych badań demograficznych.

Jako horyzont przewidywań przyjmujemy tutaj 1990 r. Rozwój badań demograficznych do końca 1975 r. jest w ogólnym zarysie zdeterminowany, do tej pory bowiem zrealizowane zostaną obowiązujące plany badawcze¹⁶. W przybliżeniu w dziesięcioleciu 1975 - 1985 realizowane będą wyszczególnione problemy rozpoznane, w pięcioleciu 1985 - 1990 badacze zaczną się już zajmować problemami dotychczas nie rozpoznanymi.

4. Problemy retrospektywne oznaczyć można wspólnym mianem: zaludnienie i reprodukcja ludności w dobie uprzemysłowienia Polski i w epokach przedindustrialnych. W wyniku kompleksu badań nad tymi problemami, nawiązującego do badań dotychczasowych, powstanie geneza aktualnej sytuacji demograficznej. Kompleks ten powinien także stanowić poligon doświadczalny, na którym znajdują się populacje ludzkie — poprzedniczki współczesnej, należące jednak do innych okresów i epok i tym samym do minionych formacji społecznych i kulturalnych. Wreszcie z kompleksu tych badań powinniśmy otrzymać wszystkie prawidłowości w aspekcie chronologicznym i cenne tworzywo do metodologii i teorii rodzimej demografii¹⁷. Cofając się od współczesności, badania te obejmą zagadnienia ludności w okresie socjalistycznej industrializacji (1945 - 1970) oraz w okresie kapitalistycznego uprzemysłowienia (1870 - 1945). Obydwa okresy łącznie stanowią pierwszy wiek rozwoju ludności polskiej po rewolucji demograficznej.

Badania nad epokami przedindustrialnymi klasyfikujemy według kryterium chronologicznego i *typu* wykorzystywanych źródeł. Należą tu:

- wiek poprzedzający rewolucję demograficzną 1770 - 1870, dla którego badania opierać się mogą na spisach ludności, na urzędowej rejestracji ruchu naturalnego i migracyjnego oraz na materiale metrykalnym;

- okres 1570 - 1870, dla którego główną podstawę źródłową stanowią źródła metrykalne, a pomocniczą dokumenty fiskalne;

- czasy poprzedzające okres poprzedni, aż do 1340 r., dla których źródło pisemne staje się coraz rzadsze, a znaczenia nabierają relikty wykopaliskowe;

¹⁶ Zob. Z. Zaremba, *Informator o stanie i organizacji badań demograficznych w Polsce*, Warszawa 1973.

¹⁷ O niezbędności tych retrospektywnych badań dla aktualnych diagnoz i prognoz zob.: L. Henry, *Passe, présent et avenir en démographie*, Population 1972, nr 3, s. 383-395.

— wreszcie czasy sprzed 1340 r. aż do połowy II tysiąclecia p.n.e., dla których główną podstawą źródłową będą szczątki kostne pochodzące z dobrze zachowanych i w pełni przez archeologów przebadanych cmentarzysk.

Większość badań skoncentrowanych będzie na obydwóch okresach industrializacji. Stosunkowo intensywne będą badania nad wiekiem poprzedzającym rewolucję demograficzną w Polsce oraz nad samą rewolucją. W ujęciu rzeczowym w badaniach uwzględnia się: zaludnienie w ujęciu przestrzennym, zmiany w strukturze demo-społecznej, reprodukcję ludności oraz ruchy przestrzenne ludności.

Wynikiem badań do 1990 r. powinny być monografie rozwoju demograficznego Polski w dobie kapitalistycznego i socjalistycznego uprzemysłowienia, monografia rewolucji demograficznej w Polsce oraz monografia stulecia 1770- 1870. O pozostałych epokach powinny powstać co najmniej dobre studia przyczynkowe.

5. Problemy aktualne i prospektywne zostaną wyselekcjonowane i skoncentrowane w problemie węzłowym pod wspólnym mianem: optymalizacja procesów i struktur demograficznych w dobie rewolucji naukowo-technicznej. Chodzi tu o kompleksowe badania nad każdorazową teraźniejszością oraz badania predykcyjne. W ramach tego kompleksu na czoło wysuwa się potrzeba opracowania diagnozy tendencji oraz zróżnicowań procesu reprodukcji ludności w ujęciu społeczno-zawodowym i przestrzennym. W wyniku diagnozy zostaną między innymi, zidentyfikowane czynniki społeczno-ekonomiczne, kulturalne, socjologiczne, ekologiczne i demograficzne płodności, dzietności, umieralności oraz procesów demograficznych zależnych, jak: przedłużanie się życia, zmiany strukturalne ludności, niektóre typy mobilności. Równocześnie wypracowane zostaną ekonomiczne i społeczno-polityczne kryteria optymalizacji dynamiki i struktur demograficznych.

Zidentyfikowane czynniki oraz kryteria optymalizacyjne stanowiąc będą właściwe tworzywo dla modeli opisowych i prognocystycznych. W konsekwencji umożliwi to opracowanie realnych prognoz demograficznych, procesów i struktur oraz ich relacji do każdorazowo przewidywanego rozwoju ekonomicznego w okresie prognozowanym. Równolegle prowadzone byłyby studia nad celami, instrumentami i efektywnością polityki ludnościowej, tak aby mogła ona spełniać rolę rzeczywistego koordynatora rozwoju demograficznego i ekonomicznego. Realizacji tego kompleksu tematów towarzyszyć będą studia nad wybranymi aspektami rozwoju demograficznego we wcześniejszych fazach industrializacji w Polsce, jak również nad współczesnym rozwojem krajów socjalistycznych oraz wysoko rozwiniętych krajów kapitalistycznych. Studia w tym ostatnim aspekcie informowałyby, między innymi, o oczekiwanych zmianach położenia Polski na europejskiej mapie potencjału demograficznego, siły

roboczej, kadr kwalifikowanych, ze szczególnym uwzględnieniem następstw w dziedzinie kierunków i intensywności przyszłego międzynarodowego podziału pracy, przyszłych migracji zawodowych i ruchu turystycznego w skali międzynarodowej.

Do kompleksu badań powinny wejść następujące grupy tematyczne, którym przyporządkowujemy tytułem przykładu wybrane tematy.

1) Ewolucja oraz przestrzenne zróżnicowanie płodności i dzietności w Polsce. Między innymi w rachubę wchodzi takie zagadnienia, jak: ewolucja oraz przestrzenne zróżnicowanie płodności zależnie od stopnia upowszechnienia metod planowania rodziny; ewolucja i przestrzenne zróżnicowanie płodności w zależności od procesów urbanizacji, wielkości miast, konurbacji, stopnia zurbanizowania wsi; delimitacje regionów i mikroregionów o zróżnicowanej płodności.

2) Czynniki płodności i dzietności w Polsce. Należy tu wymienić studia nad identyfikacją, klasyfikacją i kwantyfikacją czynników; nad metodami 'mierzenia intensywności związków przyczynowo-skutkowych, intensywnością i mechanizmem oddziaływania na płodność poszczególnych czynników, jak np. wiek nowożeńców, dzietność rodziców nowożeńców, trwanie małżeństwa, wykształcenia, różne postawy, aktywność zawodowa kobiet, przynależność do zawodu, dochód, mieszkanie.

3) Ewolucja i przestrzenne zróżnicowanie umieralności w Polsce. Między innymi wchodziłyby tu tematy: ekologiczne uwarunkowania ewolucji i przestrzennego zróżnicowania umieralności; społeczno-zawodowe uwarunkowania ewolucji i zróżnicowania umieralności; delimitacje regionów trwania życia.

4) Czynniki umieralności ogólnej i niemowlęcej w Polsce. Do tej grupy wchodziłyby, między innymi, tematy ze studiów nad identyfikacją i kwantyfikacją czynników; demograficznymi aspektami zanieczyszczenia i ochrony środowiska; delimitacją przestrzenną przyczyn zgonów opartą na analizie czynnikowej i metodach taksonomicznych; nad szczegółowymi delimitacjami regionalnymi najczęściej występujących przyczyn zgonów.

5) Ewolucja i przestrzenne zróżnicowanie reprodukcji ludności. W rachubę wchodzi tu studia nad metamorfozami reprodukcji ludności w związku z obniżaniem się płodności, starzeniem się ludności, obniżaniem wieku matki w chwili urodzenia ostatniego dziecka, koncentracji wykorzystania okresu płodnego na początku trwania związku małżeńskiego; studia nad zmiennością relacji płodności i umieralności w ujęciu przestrzennym oraz nad reprodukcją ludności aktywnej zawodowo.

6) Modele demograficzne. Chodzi tu o modele niematematyczne rodziny, uwzględniające liczbę dzieci, odstępy protogenetyczne i intergenetyczne, relacje płci i wieku, relacje wieku dzieci i rodziców. Pożądane są także modele demometryczne przyczynowo-skutkowe, opisowe i dynamiczne: dla rodzin, gospodarstw domowych, kohort kobiet, młodzieży wkraczającej do szkół stopnia średniego, wyższego i na rynek pracy; dla

ludności zawodowo aktywnej, przechodzącej w szeregi populacji zawodowo biernych oraz inne modele.

7) Skuteczność i ryzyko metod i środków antynatalistycznych. Chodzi tu przede wszystkim o permanentną substytucję przerywania ciąży środkami antykoncepcyjnymi; środków antykoncepcyjnych zawodnych, pociągających po okresie stosowania bezpłodność, obniżoną płodność, skutki uboczne dla matki lub dziecka — środkami o zminimalizowanych ryzykach. Trzeba opracować stochastyczne modele dla wszystkich aktualnych metod i środków oraz ich interpretacje zrozumiałe dla każdego użytkownika.

8) Ochrona macierzyństwa. Wypracować trzeba m. in. najbardziej skuteczne zasady ochrony prawnej, pomocy socjalnej i lekarskiej dla kobiety w ciąży, zwłaszcza kobiety pracującej, najefektywniejszą pomoc ekonomiczną, socjalną i lekarską dla matek z dziećmi w wieku żłobkowym, przedszkolnym i szkolnym stopnia podstawowego; oceny aktualnego ustawodawstwa, założenia i projekty prawa chroniącego macierzyństwo.

9) Demograficzne aspekty patologii społecznej. Należą tu przede wszystkim tematy o demograficznych skutkach alkoholizmu i narkomanii, takich jak: zwiększona zachorowalność, umieralność, obciążenie potomstwa wadami. Do tego dochodzą studia nad przestępstwami przeciwko zdrowiu i życiu ludzkiemu włącznie z chuligaństwem, naruszeniem przepisów o bezpieczeństwie i higienie pracy; nad znachorstwem oraz nielegalnym przerywaniem ciąży i przyjmowaniem porodów.

10) Postawy i preferencje młodzieży w wieku matrymonialnym. Należą tu badania nad młodzieżą stanu wolnego w wieku od 18 lat. Przedmiotem tych badań powinny być postawy wobec małżeństwa, pożądanej liczby i czasu pojawiania się potomstwa; studia nad uwarunkowaniami decyzji małżeńskich i prokreacyjnych, jak: środowisko, studia, służba wojskowa, sytuacja materialna, mieszkanie, kariera zawodowa i inne.

11) Prognozy demograficzne. Chodzi tu o wypracowanie niezbędnych środków do opracowania prognoz, jak np. tablice trwania życia zróżnicowane przestrzennie stanem cywilnym i według kryteriów Społeczno-Zawodowych; tablice częstości małżeństw brutto i netto, tablice płodności, modele dynamiczne. Ponadto należy rozwijać metodologię opracowania prognoz z dodatkowymi warunkami oraz kombinowanych prognoz demo-społecznych i demo-ekonomicznych, w tym prognoz rodzin i gospodarstw domowych; osiedli, gmin i miast na tle zmian systemu gospodarowania, inwestycji perspektywicznych, uprzemysłowienia, eksploatacji bogactw naturalnych i źródeł energii, budownictwa mieszkaniowego i usługowego.

12) Współzależność ruchu naturalnego oraz mobilności społecznej i przestrzennej ludności. Przedmiotem tych badań powinny być migracje w przestrzeni w różnych relacjach, o rozmaitej częstotliwości wraz z czynnikami wypychającymi i przyciągającymi; migracje zawodowe,

zmiany miejsc pracy łącznie z ich czynnikami; powiązania tych ruchów z naturalnym ruchem ludności oraz przemianami w strukturze społeczno-zawodowej badanych populacji.

13) Reprodukacja ludności w krajach socjalistycznych. Chodzi tu o zależności procesów i struktur demograficznych od stopnia zaawansowania i narodowych odrębności budownictwa socjalistycznego. W rachubę wchodzi tu diagnozy i prognozy procesów i struktur demograficznych dla wspólnych badań oraz dla kooperacji w dziedzinie ekonomicznej, podziału pracy, polityki migracyjnej i turystycznej.

14) Koordynacja rozwoju demograficznego, społecznego i ekonomicznego jako zadanie polityki populacyjnej w nowoczesnym państwie socjalistycznym. Chodzi tu głównie o identyfikację i systematyzację zadań; o identyfikację i badanie efektywności partykularnych i kombinowanych narzędzi polityki, o wypracowanie strategii sterowania różnymi procesami: tworzeniem rodzin, gospodarstw domowych i budownictwem mieszkaniowym, prokreacją w rodzinach, opieką nad matką i dzieckiem, migracjami przestrzennymi, zawodowymi i międzyzakładowymi, osiedlaniem się ludzi starych w okolicach o klimacie i warunkach sprzyjających długowieczności itd.

15) Reprodukacja ludności w krajach rozwijających się. Obecnie kraje rozwijające się przeżywają eksplozję demograficzną i rewolucję demograficzną, tzn. w dziedzinie reprodukcji przechodzą od płodności naturalnej do indywidualnie regulowanej i stopniowo sterowanej przez państwo. Studia nad procesami i strukturami demograficznymi mają dwojakie znaczenie: naukowe, wzbogacające teorię i metodologię demografii oraz praktyczne, gdyż kraje te w coraz większym stopniu stają się naszymi partnerami gospodarczymi i w innych stosunkach międzynarodowych.

16) Reprodukacja ludności w wysoko rozwiniętych krajach kapitalistycznych. Zdajemy sobie sprawę, że ustroj socjalistyczny pociąga za sobą ukształtowanie właściwych mu struktur demo-społecznych i modyfikuje niektóre procesy demograficzne. Niemniej jednak populacje żyjące w ustroju socjalistycznym i w ustroju kapitalistycznym mają wspólną, ogromną płaszczyznę rozwojową, na której bądź jedno, bądź drugie przodują. Stąd studia nad procesami i strukturami demograficznymi wysoko rozwiniętych krajów kapitalistycznych będą stanowiły wkład do teorii i metodologii demografii oraz do diagnoz i prognoz o naszych partnerach w stosunkach międzynarodowych.

17) Zarys teorii rozwoju demograficznego w dobie rewolucji naukowo-technicznej. Chodzi o weryfikację i rewizję dotychczasowych teorii demograficznych oraz o tworzenie teorii rozwoju demograficznego w warunkach socjalizmu na różnych etapach jego rozwoju: uspołecznienia środków produkcji, rozwoju społecznego funduszu konsumpcji, industrializacji, wysokiego rozwoju nauki i techniki.

Tak postulowany problem węzłowy byłby przedmiotem badań w la-

tach 1975 - 1985. Niezbędny jest tutaj pogłębiony podział na tematy i podtematy, na etapy realizacji oraz podział pracy między środowiskami i czołowymi badaczami.

7. W wyniku i w miarę realizacji problemu węzłowego powstaną niewątpliwie liczne problemy w chwili obecnej jeszcze nie rozpoznane, których realizacja przypadłaby dopiero po 1885 r. Między innymi tematy badań będą dotyczyły diagnoz i prognoz dla końca XX i początków XXI w., zmeliorowanej metodologii badań i teorii demografii. Bardzo wstępnie rozpoznane grupy tematyczne są następujące:

a) relacje elementów ruchu naturalnego i struktur demograficznych przy założeniu dalszego zanieczyszczenia środowisk i jego melioracji, opamowania choroby raka i innych głównych przyczyn zgonów,

b) poziom płodności i struktury demograficzne w następstwie rozwoju inżynierii ginekologicznej i technik wyboru płci dziecka,

c) zmiany w nadumieralności niemowląt i mężczyzn,

d) wielkość i struktura rodziny, jej funkcje i rola w niej dziecka, matki, osób zarabkujących, utrzymywanych, generacji dziadków i pradiadków,

e) preferencje kulturalne, konsumpcyjne i prokreacyjne małżeństw oraz młodzieży w wieku matrymonialnym,

f) wielkość i struktura gospodarstwa domowego w następstwie rozwoju społecznego funduszu spożycia, dalszego uspołecznienia wychowania i kształcenia, rozwoju i nowych form budownictwa mieszkaniowego, umasowienia kultury, rozwoju środków masowego przekazu,

g) struktury demo-społeczne i demo-ekonomiczne ludności w następstwie zmieniającej się płodności, przedłużenia życia, urbanizacji, automatyzacji oraz reżimu komputera w pracy produkcyjnej i regulacji życia zespołowego,

h) metody diagnoz i prognozowania demograficznego w następstwie organizacji banku danych demograficznych, rozwoju informatyki, elektronicznego przetwarzania danych, nowoczesnego przekazu informacji,

i) teoria rozwoju demograficznego na przełomie XX i XXI w.

8. Realizując własny program badań demografowie powinni rozwinąć kooperację z badaczami w poszczególnych dyscyplinach i grupach dyscyplin pozademograficznych. Na płaszczyźnie współpracy demografii, ekonomii, polityki i planowania gospodarczego należy zbadać wpływ czynników ekonomicznych na płodność i reprodukcję ludności, zwłaszcza zaś tych czynników, które można wykorzystać jako narzędzia polityki demograficznej. Trzeba rozwiązać od strony metodologicznej i aplikacyjnej problemy optymalizacji procesów demograficznych przyjmując jako kryteria: wzrost gospodarczy, zabezpieczenie społeczne i poziom życiowy ludności. Wreszcie należy opracować, z uwzględnieniem sprzężeń zwrot-

nych, średnio- i długookresowe prognozy rozwoju demograficznego, ekonomicznego i społecznego.

W kooperacji z socjologią należy na bieżąco badać postawy prokreacyjne młodzieży w wieku matrymonialnym i młodych małżeństw w zakresie liczby urodzeń, preferowanej płci i odstępów genetycznych; rozwijać badania nad społecznymi czynnikami płodności, konkurencją luksusowych dóbr i usług z dzieckiem w rodzinie, nad przenikaniem i skutecznością informacji o treściach prokreacyjnych celem wykorzystania jej w polityce demograficznej. Należy też prowadzić studia: nad współzależnością płodności, aktywności zawodowej, zwłaszcza kobiet, mobilnością poziomą i pionową; a nad ekologią społeczną determinującą reprodukcję demograficzną i, na odwrót, nad wpływem wielkości i struktury rodzin na harmonię współżycia w społeczeństwie, zakładzie pracy i rodzinie; wreszcie nad przyszłymi funkcjami rodziny, rolą dzieci, młodzieży, osób dojrzałych i starych w społeczeństwie w wyższych stadiach industrializacji i w XXI w.

Współpracując z naukami biologicznymi i społecznymi należy: opracować modele demometryczne ze zmiennymi reprezentującymi czynnik fizjologiczny; prowadzić badania nad endogenicznymi i egzogenicznymi przyczynami zgonów niemowląt, nad nadumieralnością mężczyzn; rozwijać należy badania gerontologiczne i geriatryczne zmierzające do przedłużenia życia, polepszania zdrowia i warunków życia ludzi starych; wreszcie należy na bieżąco rozwiązywać problemy substytucji przerywania ciąży środkami antykoncepcyjnymi o zminimalizowanych ryzykach.

Włączając się do zespołu dyscyplin badających ekologię człowieka, demografia wspólnie z nimi powinna opracować funkcje biometryczne dla kontroli wpływu środowiska, jego skażenia i melioracji, na procesy reprodukcji ludności; wspólnie opracować ekologiczne źródła nadumieralności niemowląt; na bieżąco rozwiązywać problemy pracy, wypoczynku i reprodukcji ludności, rozwoju fizycznego i psychicznego w środowisku naturalnym, sztucznym i społecznym.

Wspólnie z naukami geograficznymi demografowie powinni opracować modele osadnicze na etapie wysokiego poziomu industrializacji i w XXI w. opracować dla tych czasów prognozy szlaków migracyjnych — wewnętrznych i międzynarodowych; współzależności ruchu naturalnego migracyjnego międzyzakładowego i mobilności społecznej oraz prognozy procesów demograficznych dla krajów socjalistycznych, kapitalistycznych i trzeciego świata.

Wreszcie we współpracy z naukami prawnymi należy na bieżąco badać znajomość i skuteczność obowiązujących norm prawnych oraz wypracowywać koncepcje nowych norm regulujących procesy reprodukcji ludności, chroniących środowisko człowieka oraz koordynujących rozwój demograficzny, społeczny, gospodarczy i kulturalny.

9. Sprawa realizacji tych badań i upowszechnienia ich wyników wymaga korekt organizacyjnych w aktualnych placówkach badań demograficznych. Występują one z reguły pod wspólnym mianem z dyscyplinami kooperującymi, jak: socjologia, statystyka, planowanie i ekonomika pracy. Z uwagi na łączenie w wyższych uczelniach funkcji badawczych i dydaktycznych, fluktuację obciążeń dydaktycznych w czasie, ze względu na konieczność doskonalenia kadry nauczającej i praktycznych potrzeb przepływów między kadrą dydaktyczną i badawczą, postuluję tworzenie w wybranych szkołach wyższych zakładów i pracowni uczelniano-PAN-owskich. Możliwości kadrowe oraz potrzeby dydaktyczno-badawcze utworzenia takich zakładów istnieją przy SGPiS oraz przy WSE w Krakowie i Poznaniu. Kształciłyby one także wyspecjalizowaną kadrę demografów-ekonomistów dla praktyki gospodarczej, jej zaplecza naukowego oraz jej wybór dla przyszłej centralnej placówki — Instytutu Demograficznego PAN.

Realizacji badań będzie sprzyjała modyfikowana organizacja Komitetu Nauk Demograficznych Polskiej Akademii Nauk. Komitet łączy organizacyjnie samodzielnych badaczy całego kraju, zarówno demografów jak i specjalistów kooperujących z demografami. Aktualnie w ramach Komitetu działa sześć sekcji: paleodemografii, demografii historycznej, demografii społecznej, demografii medycznej, polityki demograficznej oraz w stadium organizacji znajduje się sekcja teorii demografii. W ramach prezydium i plenum Komitetu oraz sekcji prowadzi się akcję koordynacyjną. Plena Komitetu i posiedzenia sekcji są forum do prezentacji i dyskusji rozwiązywanych problemów. Z budżetu Komitetu finansuje się opracowanie zadań i tematów preferowanych.

W dużym stopniu realność przewidywanych badań i jakość wyników będą zależały od autorytetu naukowego, umiejętności organizacyjnych i rozporządzalnych środków koordynatorów problemu węzłowego.

THE PERSPECTIVES OF POPULATION STUDIES IN POLAND

Summary

Many of the demographic problems, stages and results of researches which are planned, are also identified in this paper with advisable development of population studies in Poland.

The author divides all population problems requiring a resolution in the less or more near future on: recognized and still not recognized with an additional division of the first ones on: retrospective, actual and prospective.

As a horizon of his forecasting the author assumes the year 1990. Until the end of 1975 the development of population studies is already determined and up to that year the research plans being in force will be completed. Approximately in ten years covering the period of 1975 - 1985 already recognized problems will be solved. In the five-year plan of 1985 - 1990 the research workers will start to deal with the problems, which still are not recognized.

The future retrospective problems can be defined in general as: population and the population reproduction in the period of industrialization and before the industrialization of Poland. The most important issue from the group of actual and prospective problems can be formulated as follows: optimization of structure and population processes in the age of techno-scientific revolution. The above mentioned issue has been divided into 17 topical groups and 76 subjects. As an example the following topical groups can be mentioned: evolution, factors and spatial differentiation of the population reproduction in Poland; demometric models; efficiency and risk of the antinatalistic methods and measures; the protection of motherhood; attitudes and family preferences of youth in marital age; demographic forecasts; interdependence of population movement and socio-spatial population mobility; co-ordination of demographic, social and economic development as the task of population policy in the modern socialist state; an outline of theories concerning the demographic development in the age of techno-scientific revolution.

In consequence the solution of that crucial problem connected with the new trends of demographic development will disclose round the year 1985 further questions referring to population diagnoses and forecasts for the end of the XX and the beginning of the XXI centuries as well as to the newest methodology of research and theory of demographic development.

At the moment the scholars engaged into those studies are cooperating under the auspices of the Committee of Demographic Sciences, Polish Academy of Sciences. The Committee has following 6 sections: Paleodemography, Historical Demography, Social Demography, Medical Demography, Population Policy and Theory of Demography.